

RECENZJE

Irenäus Eibl-Eibesfeldt, *Die Biologie des menschlichen Verhaltens*. Grundriss der Humanethologie, München – Zürich 1984, Piper, ss. 998.

Etologia stanowi stosunkowo młodą gałąź wiedzy – jako samodzielna nauka powstała dopiero w latach trzydziestych naszego stulecia. Zakres badawczy współczesnej etologii jest ogromny, obejmuje bowiem całe królestwo zwierząt – począwszy od najprostszych do najbardziej zorganizowanych istot żywych łącznie z człowiekiem. Najczęściej traktuje się etologię jako badania zachowania za pomocą metod biologicznych.

Koncepcja etologii człowieka rozwinęła się w latach sześćdziesiątych¹. Jako jej twórcę przyjmuje się właśnie I. Eibla-Eibesfeldta² – autora omawianej tu książki. Książka ta jest bardzo obszerna – liczy bowiem 998 stron i składa się z ośmiu podstawowych rozdziałów, pokażnej bibliografii (ponad 70 stron), informacji o naukowych filmach autora oraz z obszernego skorowidza osobowego i rzeczowego. Autor traktuje swoje opracowanie jako pierwszy podręcznik z zakresu etologii człowieka (s. 14) a jednocześnie stanowi on ukoronowanie Jego dotychczasowych badań nad człowiekiem. Autor ten zakończył w 1967 roku swoje prace z zakresu etologii zwierząt wydając podręcznik „Grundriss der vergleichenden Verhaltensforschung (w roku 1980 ukazało się już szóste wydanie tego podręcznika)³. I Eibl-

-Eibesfeldt definiuje etologię jako „biologię ludzkiego zachowania” (s. 18). Natomiast jako zachowanie określa on złożone sekwencje ruchów, działań i interakcji jednostek i grup. W przypadku człowieka wyróżnić można dwa podstawowe typy przystosowań do środowiska: filogenetyczny i kulturowy.

W pierwszym rozdziale „Cele i teoretyczne podstawy etologii człowieka” omówiono charakterystyczny sposób podejścia przyjmowany w etologii wobec człowieka, a także rolę przystosowań filogenetycznych i kulturowych w zachowaniu. Epistemologiczną podstawę etologii człowieka stanowi krytyczny realizm, oparty na przekonaniu, że każde przystosowanie do środowiska odzwierciedla istniejącą pozasubiektywną rzeczywistość. Ewolucja kulturowa kopiuje w wielu przypadkach ewolucję biologiczną, ponieważ ostatecznie tylko selekcja naturalna decyduje o utrzymaniu się określonego zachowania. Rozdział drugi zatytułowany „Podstawowe koncepcje etologiczne” zajmuje się: pojęciem zachowania wrodzonego, koordynacjami wrodzonymi, mechanizmami motywacyjnymi, popędami, rytмами biologicznymi, emocjami, uczeniem się i dyspozycjami do uczenia. Wiele uwag poświęca autor filogenetycznym przystosowaniom w zakresie spostrzegania. Jako podstawową koncepcję etologii określa I. Eibl-Eibesfeldt koordynacje wrodzone, które są stałe w swej formie. Zachowanie nie jest jedynie odpowiedzią na bodźce, jak to sugerowały behawioryzm i pawłowizm; organizmy są tak skonstruowane, iż same aktywnie „napędzane” są przez wiele różnie skonstruowanych mechanizmów motywacyjnych. Ważnym uzupełnieniem dotychczasowej etologii stała się ostatnio socjobiologia, która – według I. Eibla-Eibesfeldta – stanowi jedynie rozwinięcie etologii o aspekty genetyczne i ekologiczne. W stosunku do koncepcji socjobiologicznych zajmuje on krytyczne stanowisko, zwiász-

¹ EIBL-EIBESFELDT I. und H. HASS, 1966, *Zum Projekt einer ethologisch orientierten Untersuchung menschlichen Verhaltens*, Mitteilungen der Max-Planck-Gesellschaft, 6, 383-396

² Por. recenzje tej książki, zamieszczone w „Politycs and the Life Sciences”, 1986, 4, 2, 187-196. (H. FLOHR, *Human Ethology as a Social Science*, 188-192; F. KORD, *The Biology of Human Behavior – A Blueprint of Human Ethology*, 192-194; P. MEYER, *Review of Die Biologie des menschlichen Verhaltens*, 195-196).

³ EIBL-EIBESFELDT I., 1967, *Grundriss der vergleichenden Verhaltensforschung. Ethologie*, München – Zürich.

cza wobec tezy, że zachowanie służy przede wszystkim rozpowszechnianiu własnych genów (s. 120-125). Dla człowieka postuluje I. Eibl-Eibesfeldt, obok selekcji indywidualnej i krewniczej, także selekcję grupową, gdyż względnie zamknięte grupy stanowią też jednostkę selekcji. Ostatnio, na początku lat osiemdziesiątych, pojawiły się próby teoretycznej integracji ewolucji biologicznej i kulturowej, podejmowane przez socjobiologów i antropologów⁴. Problematyka ta nie została jednak uwzględniona w opracowaniu I. Eibla-Eibesfeldta. W wyniku tego baza teoretyczna etologii człowieka wydaje się niedostateczna, zwłaszcza w stosunku do zjawisk społecznych i zmian struktur społecznych.

Następny, trzeci rozdział, zajmuje się metodyką badań etologicznych. Autor wskazuje na różne metody zbierania danych, płaszczyzny obserwacji, czy opisu. Obecnie istnieje obszerna dokumentacja filmowa i dźwiękowa o człowieku. Istotne znaczenie ma problematyka porównawcza, zarówno w aspekcie międzygatunkowym, jak też kulturowo-porównawczym. W etologii coraz większe znaczenie uzyskują metody ilościowe i modele (etologia ilościowa).

Rozdziały czwarty i piąty „Zachowanie społeczne” i „Agonalne zachowanie wewnątrzgatunkowe – agresja i wojna” kontynuują dotychczasowe, poniekąd już klasyczne, zainteresowania etologii. Rozwój zachowań społecznych wiąże etologowie z opieką nad potomstwem. Jak zauważa I. Eibl-Eibesfeldt: „Wynalezienie opieki nad potomstwem stanowi na pewno punkt wyjściowy do rozwoju zróżnicowanych wyższych systemów społecznych” (s. 215). Zindywidualizowana więź pomiędzy matką a dzieckiem dała później początek rozwojowi zindywidualizowanej więzi społecznej między osobnikami. Dlatego też autor podręcznika traktuje rodzinę ludzką jako podstawowy człon ludzkiej wspólnoty. Najbardziej charakterystyczną cechą tej rodziny jest diada matka – dziecko i monotropia dziecka (preferowanie określonych osobników dorosłych, głównie matki, przez dziecko). Ważne znaczenie dla utrzymania rodziny posiadają: tworzenie par, zaloty, miłość płciowa, tabu kazirodztwa,

role seksualne, czy wreszcie zachowanie ojcowskie. Wszystkie one uwarunkowane są również, przynajmniej w pewnym stopniu, przez przystosowania filogenetyczne. Wiele stron poświęca autor strukturze społeczeństwa pierwotnego, którą charakteryzują takie jednostki strukturalne jak: rodzina, szczepek i związek szczepek. Na łowiecko-zbierackim etapie rozwoju, wszystkie te jednostki mają zindywidualizowany charakter. W każdej społeczności ludzkiej występują także dążenia hierarchiczne, których celem jest osiągnąć wysoką rangę w grupie – znajdować się w centrum uwagi grupy. Odpowiada temu funkcjonalnie zdolność do podporządkowania. Charakterystyczne dla człowieka jest również zachowanie terytorialne, które jest prastarym dziedzictwem prymatów. W tym kontekście ciekawe są rozważania o pochodzeniu i społecznej funkcji posiadania oraz o wymianie podarków. Grupy ludzkie wykazują też wyraźną obawę przed obcymi. Podstawowe znaczenie mają dlatego indywidualna znajomość, jak też wspólne normy i symbole grupowe. Dzięki temu wszystkie grupy ludzkie posiadają wyraźną własną identyfikację.

Problematyka agresji i wojny stanowi również przedmiot zainteresowania wielu etologów, począwszy od znanych powszechnie prac K. Lorenza. I. Eibl-Eibesfeldt podchodzi bardzo krytycznie do dotychczasowych teorii agresji: teorii uczenia, hipotezy agresji – frustracji oraz koncepcji popędu reprezentowanej głównie przez Z. Freuda. Przeciwstawia im etologiczną koncepcję agresji opartą na mechanizmach wrodzonych i uczeniu. W przypadku zachowań agresywnych należy uwzględnić m.in. wyzwalające sytuacje bodźcowe, charakterystyczne wzory ruchów, mechanizmy wyzwalające, a także problematykę socjalizacji zachowania agresywnego. Oddzielną problematykę stanowi wojna jako zbrojny konflikt między grupami. Etologia człowieka traktuje wojnę jako wynik ewolucji kulturowej, chociaż w czasie jej prowadzenia, wykorzystuje się niektóre wrodzone predyspozycje, m.in. skłonność do tworzenia zamkniętych grup i lojalności wobec nich, gotowość do agresywnego reagowania w przypadku zagrożenia członków grupy, motywacja do walki i dominacji, skłonność do zajmowania i obrony rewirów, obawa przed obcymi, nietolerancja wobec odchyłań od norm grupowych. Charakterystyczna jest również dehumanizacja wroga i przypisywanie własnej grupie wyjątkowych cech. Autor omawia wyczerpująco historię wojny, różne formy zbrojnych sprzeczności, skutki wojen oraz ideologiczne i psychologiczne przygotowania do wojen. Na zakończenie rozdziału I. Eibl-

⁴ Por. LUMSDEN C. J., E. O. WILSON., 1981, *Genes, Mind and Culture: The Coevolutionary Process*, Cambridge, Mass.; LUMSDEN C. J., E. O. WILSON, 1983, *Promethean Fire*, Cambridge, Mass.; CAVALLI-SFORZA L. L., M. W. FELDMAN, 1981, *A Theory of Cultural Evolution: Cultural Transmission*, Princeton; REYNOLDS P., 1981, *On the Evolution of Human Behavior*, Berkeley.

-Eibesfeldt dyskutuje warunki utrzymania pokoju i koegzystencji pomiędzy narodami i państwami.

Rozdział szósty obejmuje problematykę komunikacji. Autor wyróżnia komunikację zapachową, dotykową, wzrokową, a także – najważniejszą dla człowieka – komunikację językową. Człowiek, jak stwierdziła etologia, rozporządza wieloma ruchami ekspresyjnymi, obejmującymi mimikę, gesty oraz określone postawy ciała. Jest charakterystyczne, że ludzkie rytuały kulturowe przy całej swojej różnorodności i bogactwie posiadają uniwersalną – wspólną gramatykę. Przykładowo rytuały pozdrowień czy świąt obejmują charakterystyczne fazy: otwarcia, umocnienia więzi i pożegnania. Na podstawie funkcjonalnego punktu widzenia, I. Eibla-Eibesfeldt wyróżnia w ramach interakcji społecznych strategie: tworzenia grupy, społecznego uczenia i nauczania, dążeń hierarchicznych, zwalczania wroga. Komunikacja językowa odgrywa ważną rolę u człowieka stąd też rozważania nad pochodzeniem, uniwersaliami, filogenetycznymi zaprogramowaniami, a także związkami pomiędzy tworzeniem pojęć a językiem.

Rozdział siódmy poświęcony jest w całości ontogenezie. Wskazuje się na rolę zachowań eksploracyjnych i zabawy, a także rozwój stosunków międzyludzkich w procesie ontogenezy. Istotną rolę w procesie socjalizacji pełnią także grupy dziecięce oraz tworzona przez nie specyficzna kultura dziecięca.

Rozdział ósmy zatytułowany „Człowiek a jego przestrzeń życia – rozważania ekologiczne” jest nowy wobec tradycyjnych rozważań etologicznych. Obejmuje on problematykę antropogenezy, a szczególnie rozważania nad pierwotnym ekotypem Homo – krajobrazem sawannowym. Autor analizuje przemiany społeczeństwa ludzkiego na przestrzeni dziejów: rewolucję neolityczną, powstanie społeczeństw masowych (na miejsce dotychczasowych, zindywidualizowanych społeczności), utworzenie państwa i rozwój jego „autorytetu”. W rozdziale tym szkicuje I. Eibla-Eibesfeldt swoją etykę przeżycia dla ludzkości. Nawiązuje on do ruchu ekologicznego,

z którym się w dużej mierze solidaryzuje. Zauważa też, iż masowe rozmnażanie i wyczerpywanie zasobów zagrażają przyszłości ludzkości, chociaż zarazem otwierają nowe szanse polepszenia jakości życia, zwłaszcza za pomocą technik energooszczędnych oraz umożliwiają twórczy rozwój kultury (s. 818). Rozwój społeczno-gospodarczy nie może – zdaniem I. Eibla-Eibesfeldta – polegać jedynie na grze sił rynkowych, ponieważ konieczny jest też pewien zakres planowania i sterowania. Ponadto musi być zachowana duża swoboda eksperymentowania we wszystkich dziedzinach życia, aby umożliwić rozwój innowacji.

Ostatnie dwa rozdziały dotyczą estetyki i etyki. Autor analizuje zwłaszcza wkład etologii człowieka do obu tych dyscyplin. Okazuje się bowiem, że wiele naszych sądów etycznych, i estetycznych ma niewątpliwie swoje „korzenie” biologiczne. Obecnie staje się konieczne tworzenie nowych norm etycznych w celu przetrwania (etos przeżycia). Rozważania społeczne i filozoficzne, pomimo że często głębokie i interesujące, rażą jednak zbyt częstym odwoływaniem się do potocznego doświadczenia autora. Niekiedy nawiązują tylko w małym stopniu do toczącej się obecnie dyskusji w tych naukach.

Ogólnie praca I. Eibla-Eibesfeldta stanowi niewątpliwie ciekawy przyczynek do toczącej się współcześnie dyskusji na temat zachowania się człowieka, stanowiąc standardową pracę z zakresu etologii człowieka. Zastępuje ona nie tylko na uwagę biologów, ale również nauk społecznych i szeroko rozumianej humanistyki. Jak bowiem słusznie zauważa H. Flohr, etologia zajmuje się uniwersaliami w ludzkim zachowaniu, a nauki społeczne koncentrują swoją uwagę na różnicach w zachowaniu i zróżnicowaniu kulturowym.⁵ Zalecenia i ostrzeżenia I. Eibla-Eibesfeldta sformułowane pod adresem współczesnego społeczeństwa zasługują na dogłębną analizę i praktyczne wprowadzenie do praktyki społecznej, ponieważ wynikają z głęboko humanistycznych pobudek. Na koniec należy podkreślić ogromny wysiłek badawczy autora i prawie monumentalny charakter tego opracowania.

⁵ FLOHR H., *Human Ethology as a Social Science*, „Politics and the Life Sciences” 1986, 4, 2, s. 191.